

Голові разової спеціалізованої вченої ради із захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії (спеціальність 053 – Психологія)

Волинського національного університету імені Лесі Українки

доктору психологічних наук, професору, завідувачу кафедри педагогічної та вікової психології

Гошовському Ярославу Олександровичу

ВІДГУК ОПОНЕНТА

доктора психологічних наук, професора

Данилюка Івана Васильовича

на дисертаційну роботу Козігори Марії Анатоліївни на тему:

«Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії

у галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 053 – Психологія

Актуальність теми дослідження. Події сьогодення, широкомасштабне російське вторгнення в Україну, беззаперечно здійснюють вплив на кожного громадянина. Як військовослужбовці, так і цивільне населення можуть отримати значний травматичний досвід, незалежно в якій точці країни знаходиться та які завдання виконують. Саме тому дисертаційне дослідження «Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту» є надзвичайно актуальним.

Ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків, сформульованих у дослідженні. Дисертантка відповідно до зазначеної теми грамотно визначила мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження. Метою роботи стало теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження проявів моральної травми у військового та цивільного населення, а також розробка і впровадження експериментальних програм психологічної допомоги особам із моральною травмою. Відповідно до заявленої мети сформульовані такі завдання: здійснити теоретичний аналіз наукових джерел із проблеми та зіставити релевантні до моральної травми поняття; виявити особливості прояву моральної травми у цивільного та військового населення; визначити

методологічні засади дослідження проявів моральної травми у вирішенні етичних дилем, специфічних для воєнного стану; здійснити емпіричне вивчення проявів моральної травми, симптомів ПТСР та емоційного дистресу (депресії та тривожності) у трьох групах досліджуваних – військовослужбовців – учасників бойових дій, військовослужбовців Національної гвардії України та цивільного населення; розробити та впровадити експериментальні програми для зцілення моральної травми та зниження емоційного дистресу.

У дисертаційному дослідженні вперше визначено концептуальні межі поняття моральної травми окремо для військовослужбовців та цивільного населення; розглянуто етичні дилеми як передумову морального дистресу, які виникають перед військовим та цивільним населенням під час воєнного конфлікту в Україні; проаналізовано прояви моральної травми у трьох категоріях вибірок. Розроблений онлайн ресурс самопомоги «Дорога до себе» та спецкурс для майбутніх вчителів «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» є ефективними, що відображено в результатах дослідження. Усе вищезазначене ще раз підтверджує актуальність та важливість цього дослідження.

Структура і зміст дисертації. Дисертаційна робота має чітку та логічну структуру. Розділи та виклад матеріалу побудований відповідно до визначеної мети та поставлених завдань.

Перший розділ роботи відображає теоретичний аналіз поняття моралі й моральності у психологічній літературі; концептуальні межі поняття та контексти його застосування; зіставленню релевантних до моральної травми понять. Дисертанткою розмежовано поняття моралі та моральності та визначено, що основними поняттями в дослідженні моральної травми є моральні норми, моральні переконання, моральні принципи та моральні цінності. Відзначено, що моральні переконання та цінності є узагальнюючими поняттями для опису моральності особистості:

М. А. Козігорою з'ясовано, що не має узгодженого визначення моральної травми, водночас більшість дослідників описує її як синдром, що характеризується почуттям провини, нав'язливими думками та самоосудом.

Тому, узагальнивши результати теоретичного аналізу, дисертанткою було запропоноване таке визначення моральної травми – «Моральна травма – це емоційний дистрес, який виникає після певних дій чи бездіяльності у потенційно морально травматичних ситуаціях внаслідок порушення внутрішніх переконань та моральних цінностей особистості».

У другому розділі описано методологічне забезпечення дослідження моральної травми під час воєнного конфлікту; висвітлено результати культурної адаптації та стандартизації шкали моральної травми; детально описано результати емпіричного дослідження проявів моральної травми у військовослужбовців та цивільного населення.

Дисертаційне дослідження є складником комплексної науково-дослідної теми державного замовлення «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» (0122U000945), яка виконується упродовж 2022-2023 рр.

Важливим є те, що результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що українськомовну шкалу симптомів моральної травми MISS-M-SF можна використовувати як для військовослужбовців, так і для цивільного населення. З'ясовано, що нижчі показники моральної травми та супутніх психічних проблем спостерігаються у військовослужбовців Національної гвардії України, які беруть участь в охороні об'єктів критичної інфраструктури порівняно із льотчиками тактичної авіації та військовими окремої механізованої бригади. Найвищі показники моральної травми та супутніх психічних проблем спостерігаються у військових окремої механізованої бригади. Визначено, що спільними проявами моральної травми для цивільного населення та військовослужбовців є втрата довіри до інших та втрата релігійної віри, тоді як для цивільних важливого значення набуває втрата сенсу життя, а для військових – труднощі з самопрощенням.

Третій розділ присвячений представленню програми та результатів впровадження психологічних інтервенцій та онлайн ресурсу самопомоги «Дорога до себе» для зцілення моральної травми у ветеранів та їхніх сімей та програми впровадження спецкурсу «Моральна травма: діагностика та

профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» для майбутніх вчителів. З'ясовано, що психологічні інтервенції та розроблений онлайн ресурс самодопомоги «Дорога до себе» є ефективними для цивільного населення для зменшення проявів депресії в умовах тривалого травматичного стресу під час війни. Результати дослідження показали, що спецкурс «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» є ефективним у підготовці майбутніх вчителів до роботи з учнями, які під час воєнного конфлікту можуть отримати моральну травму.

Стиль викладання дисертації, відповідність її тексту встановленим вимогам. Загалом, слід відмітити, логічність та послідовність дисертаційної роботи, яка має традиційну структуру і складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Дисертаційне дослідження має комплексний, завершений характер і розкриває нові шляхи психологічного дослідження вказаної проблематики.

Всі розділи роботи взаємопов'язані і вичерпно розкриті відповідно меті і завданням дослідження. Робота виконана державною мовою і оформлена відповідно до чинних нормативних вимог. Ознак порушення дисертантом академічної доброчесності не встановлено.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Аналіз змісту публікацій за темою дисертації свідчить про достатньо повне висвітлення основних результатів дослідження у 16 публікаціях, зокрема: 2 праці у виданні, що включене до наукометричної бази Scopus; 5 – у періодичних виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології; 1 – в міжнародному періодичному виданні; 8 – у збірниках наукових конференцій.

Практичне значення наукових результатів. Результати дисертаційного дослідження та україномовна шкала проявів моральної травми можуть використовуватись у подальших дослідженнях моральної травми у цивільного населення та військовослужбовців різних родів військ. Онлайн ресурс самодопомоги «Дорога до себе» надзвичайно практичним в реаліях сьогодення, оскільки розміщений на відкритій платформі, що дає змогу користуватись у

будь-який час та не залежно від місця перебування. Результативність спецкурсу для майбутніх вчителів може широко використовуватись закладами вищої освіти для профілактики моральної травми у вчителів. Отримані результати можуть використовуватись при викладанні дисциплін «Психологія особистості», «Психодіагностика», «Клінічна психологія», «Когнітивно-поведінкова терапія: теорія та практика».

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Очевидний великий науковий потенціал дисертаційної роботи та її актуальність для вітчизняної психологічної науки примушують висувати до неї високі вимоги, що, своєю чергою, призводить до постановня деяких зауважень та коментарів критичного характеру:

1. У дисертаційному дослідженні застосовуються зарубіжні тести, розроблені англійською мовою. Щодо деяких з них дисертантка вказує наявність адаптації, проте стосовно інших неясно, чи було здійснено їхню адаптацію, чи переклад з подальшим підрахунком психометричних властивостей. Це стосується клінічних шкал, як-то Опитувальник для визначення ступеня важкості депресії – Анкета здоров'я пацієнта, опитувальник для визначення генералізованої тривожності, Шкала психологічної резильєнтності. Внутрішня узгодженість останньої є хорошою (α Кронбаха = 0,76), проте на с. 93 замість символу " α " вказано " r ", що означає кореляцію та є одруківкою. Якщо, наприклад, вищевказані тести мають високу очевидну валідність та не потребують стандартної процедури адаптації, на це варто вказати в тексті дисертаційної роботи.

2. Дані для дисертаційного дослідження збиралися для різних вибірок у різний період часу, проте висновки в роботі робляться доволі узагальнені, подекуди без уточнення про те, що їхня генералізація можлива, проте має обмежений характер. Зокрема, доволі складно збагнути, на якій підставі авторкою робиться висновок щодо можливості використання україномовної адаптація методики, яка здійснювалась на цивільній вибірці, для перевірки гіпотез стосовно військових. Узагальнення, які пропонуються в дисертації, можуть дещо загрожувати інтерпретації отриманих даних.

3. В емпіричній частині дисертації не надається інформації про те, чи збиралися дані стосовно тривалості служби у досліджуваних-військових. Загалом, доволі складно виокремити релевантну інформацію про вибірку та групи дисертаційного дослідження, що свідчить про деякі питання до організації тексту. Досвід служби є додатковою змінною, яка може ускладнити інтерпретацію і так величезних об'ємних даних. Проте кількість часу, який людина служить у лавах ЗСУ, особливо під час повномасштабної війни (дехто має також досвід АТО/ООС, як, власне, і служби до 2014 року, а дехто - ні), а також змістовні характеристики воєнного досвіду, є надзвичайно важливими чинниками ймовірної моральної травми.

4. До дисертаційного дослідження є низка зауважень, які стосуються статистичної обробки даних. Одна з них, доволі суттєва, полягає в тому, що дисертантка обирає параметричні методи (як-то кореляція Пірсона), проте не надає свідчення про те, чи достатньо нормальним є розподіл змінних, і в який спосіб перевірялася нормальність розподілу. Інформація щодо асиметрії та ексцесу також не надається, хоча у Вступі сказано, що застосовуються описові статистики. Друге зауваження, менш суттєве, але важливе в перспективі, стосується перевірки внутрішньої узгодженості пунктів опитувальників. Омезі МакДональда (ω) часто надають перевагу перед альфою Кронбаха (α), оскільки вона не передбачає, що всі тестові пункти роблять однаковий внесок у загальну шкалу – умова, яка називається тау-еквівалентністю. Омега використовує факторний підхід, оцінюючи надійність окремих пунктів тесту, тоді як альфа надає єдиний коефіцієнт надійності. Це робить омегу точнішою, особливо для багатовимірних тестів, оскільки вона може розрізняти основний конструкт тесту та підконструкти. Крім того, омега враховує як випадкові, так і систематичні помилки у своїх розрахунках, забезпечуючи більш комплексну міру надійності порівняно з альфою, яка враховує лиш випадкові помилки. Хоча альфа-критерій все ще можна обчислити, його припущення та обмеження роблять омегу точнішим і кращим вибором.

Варто зауважити, що висловлені зауваження, хоч і стосуються важливих нюансів роботи, не є настільки критичними, щоби поставити під сумнів актуальність та якість виконаного дисертаційного дослідження.

Загальний висновок та оцінка дисертації щодо присудження ступеня доктора філософії.

Дисертаційна робота Козігори М. А. відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022, а також вимогам наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій». Виходячи із вищезазначеного Козігора Марія Анатоліївна заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філософії у галузі знань. 05 Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 053 Психологія.

Офіційний опонент:

**доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри експериментальної
та прикладної психології Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка,
член-кореспондент Національної
академії педагогічних наук України**

Іван ДАНИЛЮК

Підпис: Іван Данилюк
Вчений секретар НДЧ
Нараульна Н.В.
28.06.2023р.

